

Faiq Ələkbərli

*AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

II Yazı

Üzeyir Hacıbəyliyə görə inkişaf etmiş Avropa millətlərindən fərqli olaraq, Türk milləti son əsrlərdə kənardan müdaxilə səbəblərinə görə mədəniyyət yolunu tapa bilməmişdir. İndi işıq qapısı türklərin üzünə açılmışdır ki, onlar əl-ələ verib mədəniyyət və mərifət sarayına daxil olmağa hazırdır. Ancaq bəzi fitnəkar şəxslər tapılır ki, türklərin mədəniyyət bulağından su içməsinə imkan vermirlər. Maqda Neyman xanım kimləri iddia edirdi ki, guya türklər 500 il həmdinliləri iranlıların hökuməti altında yaşasalar da, onlardan heç bir şey öyrənə bilməmişlər. Bütün bunları cəfəngiyyət adlandıran Üzeyir bəyə görə, Maqda xanım tarixi oxusa görərdi ki, Qafqaz türklərinin farslardan əxz etmədikləri bir şey qalmamışdır (7). Maqda Neyman xanım bir tərəfdən türkləri vəhşilikdə suçlayıb, onlar da elm və mərifət qabiliyyəti yoxdur dediyi halda, digər tərəfdən isə onların məktəb açmaq istəklərinə qarşı çıxaraq ədəbi dillərinin olmadığını iddia edirdi. Hacıbəyliyə görə hazırda Türk dili üç dilin (türk, ərəb və fars) əsasında ibarət olsa da, onun kökü Türk dilidir. Onun fikrincə, əslində Maqda Neyman xanımı narahat edən türklərin ədəbi dilinin olub-olmaması məsələsi deyil, din məsələsidir – yəni, onun təbrincə, “İslam birliyi”nin zühura gəlməsidir. Başqa sözlə, Maqda Neyman xanım kimləri rus imperiyasını müsəlmanların guya, “İslam birliyi” yaradacaqları ilə qorxutmaq istəyirlər. Hacıbəyli yazırdı: “İttihadi-İslam” ləfzi dəxi gözəbağlılıq hiyləsi ilə ortaya atılmış mənasız sözdür” (7).

Bütün bunlardan sonra Ü.Hacıbəyli Maqda Neyman xanımın iç üzünü ifşa edir. Məlum olur ki, bu xanım türkləri “İslam birliyi”ndə suçlamaqla məqsədi onları hökumətin gözündən salmaq və onların bəylərinin, xanlarının torpaqlarını əllərindən alıb rus mühacirlərinə və Osmanlıdan qaçıb gələn ermənilərə verməkdir: “Əcaba, hansı insaf sahibi belə dəhşətli sözlərdən nifrət etməz? O sözləri yazandan kənar durmaz? Bədbəxt türklər! Böhtan, yalan və iftira altında qol çalan türklər! İnsafsız, mürvətsiz və vicdansız jurnalistlər qələminin oynadı olmuşsunuz. Hər əli qələm tutan sizin barənizdə bir iftira yazmasa olmaz! Əcaba buna səbəb nədir? Qafqaz iğtişadıdır? Elə isə genə bədbəxt türklər” (7).

Hacıbəyli yazırdı ki, son əsr-

lərdə Türk dövlətləri zəiflədikdən sonra hər kəs türklərin düşməninə çevrilmişdir. Bu baxımdan əli qələm tutan əcnəbi müəlliflərin çoxu da türklərin əleyhinə iftira və böhtan atırlar. Son əsrlərdə Türk xalqları da öz milli kimliklərindən və Türk dünyagörüşündən uzaqlaşib özlərini əsasən müsəlman kimi anladılar. Üçün bu cür böhtanlara cavab verə bilmirlər (2, s.419).

Ona görə də, Qafqaz türklərinin millət və din mənsubiyyəti məsələsinə yaradıcılığında geniş yer verən Hacıbəyli yazırdı ki, Qafqaz müsəlmanlarının etnik mənşəyi və dili türk dili olduqları halda, özlərini müsəlman adlandırmaları doğru deyil,

iyə məktəblərinin birinci şöbəsində öz ana dillərinə bilmərrə dara olmayan müəllimlərdən bir il zərfində dərs almaqla ana dilimizi öyrənib, isteməlnə müqəddir olmaıq. Halbuki bizim türk lisanımız Avropa üləma və filosoflarının rəyinə nəzərən ən vəsi və kamil bir dildir ki, onun vasitəsilə insan ən ali fikirlərini və ən dəqiq hissələrini bəyanə qadır. Belə bir zəngin lisanın sahibi olub da onunla istifadə etməməyin özü böyük bir bədbəxtlikdir” (4, s.179).

Yeri gəlmişkən, Hacıbəyli də təbii olaraq doğma ana dilini Türk dili adlandırdığı halda (4, s.179), Sovetlər Birliyi dövründə olduğu kimi (xüsusilə 1936-

zilərini ana dilini inkişaf etdirmək əvəzinə, osmanlı şivəsini bəyənməyib onlarla mübahisə açması mənasızdır: “Biz Türk dili üzrə böyük bir padşahlıq təsis etmiş olan osmanlılardan, fars və rus tərcümələri altında bilkülliyyə xarab olub türklük ruhunu itirmiş olan dilimizi təzədən öyrənmək əvəzinə hələ osmanlıları bəyənməyib sırf cahil olduğumuz bu məsələ üstə onlar ilə mübahisəyə də cəsarət edirik” (5, s.209).

Deməli, burada Hacıbəyli Türk dilinin (Azərbaycan) Osmanlı türkcəsi ilə yaxınlaşdırılmasından daha çox farslaşdırılmasına, ruslaşdırılmasına etiraz etmişdir. O, açıq şəkildə işarə

Türkcə... Əlbəttə, əlifəlbəttə türkcə yazılısın” (5, s.115).

Milli cəmiyyətlərin təşkili və milli birlik məsələsi. Rusiya müsəlmanları arasında özünəməxsus milli kimliyə və milli dilə sahib Qafqaz türklərinin milli varlığını müdafiə edən Ü.Hacıbəyli onların ictimai-siyasi təşkilatlar yaratmasının zəruriliyindən də bəhs etmişdi. Onun fikrincə, milli-dini birliyin olmasının nəticəsidir ki, Çarlıq Dövlət Dumasında müsəlmanları, o cümlədən Qafqaz müsəlmanlarını siyasi qüvvə kimi tanıdır, yerlərdə onların haqq və azadlıqlarını tapdalayırlar. O, buna misal kimi Qafqaz zemstvolarının (bələdiyyələrinin) yaradılmasının

Üzeyir Hacıbəylinin dünyagörüşündə milli fəlsəfi və sosial-siyasi aspektlər

çünki “müsəlman” məfumu nə millət, nə də dili ifadə edir. Hacıbəyli yazırdı: “Halbuki özü Türkdür, dini İslam dinidir, dili də Türk dilidir. Daha burasını düşünən yoxdur ki, müsəlman adında millət yoxdur, müsəlman adında dil yoxdur, müsəlman – yəni İslam dinini qəbul etmiş bir adam deməkdir. Din başqa, dil başqa. Din başqa, milliyət başqa. Dində dil yoxdur, dində milliyət də yoxdur” (4, s.141). Onun fikrincə, bu baxımdan türklər öz etnik mənsubiyyətlərini, dilini tanımalı və onun tərəqqi etməsinə, islahına çalışmalıdırlar. O, yazırdı: “Çünki doğrudan da əgər biz öz ana dilimizə indiyə qədər baxdığımız nəzərlə baxmaqda davam edərsək, yəni heç bir əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, günlərin bir günü dilimiz itər, batır, yox olar və bir millətin də ki dili batdı, onda o millət özü də batır, çünki bir millətin varlığına, isbatı vücud etməsinə səbəb onun dilidir” (4, s. 142).

O, yazırdı ki, Türk dilinə biganəlik göstərən övladlarımıza ana dilində deyil, yalnız yad dillərdə təhsil vermək, ya da dilimizi əcnəbi sözlərlə zibilləmək qətiyyəti doğru deyildir. Onun fikrincə, əcnəbi xalqların bir çox mütəfəkkirlərinin belə Türk dilini yüksək qiymətləndirdiyi halda, ona ögey münasibət bəsləmək yolverilməzdir: “Biz, ibtida-

ci ildən etibarən), müstəqilliyimizin bərpasından sonra da “Türk dili” anlayışı “Azərbaycan dili” kimi verilmişdir. Belə ki, Hacıbəylinin iki cildlik “Seçilmiş əsərləri”nin 2-ci cildinin izahlar bölməsində bu kimi qeyri-dəqi-

edirdi ki, son əsrlərdə Qafqaz türklərinin dili xeyli dərəcədə ruslaşdırılmış, bir çox ziyalılar rus dilinin qrammatikasına uyğun olaraq türk dilində yazmağa başlamışlar: “Qafqazda Türk dilini mükəmməl bilənlərdən Əli

gecikdirilməsini, burada müsəlman türklərə mümkün qədər az yer verilməsi cəhdini göstərirdi (4, s.94). O, yazırdı ki, “zems-tvo” məsələsindən gürcülərlə ermənilər maksimum faydalandıqları halda, müsəlmanları isə bundan məhrum qalmaqdadır: “Bəs bizim ehtiyacımızı nəzərə alıb kim baxsın və bu gözəl nemətdən məhrum olmağımıza razı olmasın? Heç kim yoxdur... Birligimizə salıb dinməz-söyləməz oturmuşuq. Genə bir cürə işlərdə üzümümüzü ağardan və haqqımızın pay-bəşik olmasına namuscasına yol verməyənlərimiz var idisə, o da Əhməd bəy idi. Onu vətəndən qaçırdılar... Əhməd bəy gedəndən sonra doktor Qara bəy Qarabəyov idi. Onu da vətəndən qaçırdılar. Bunlardan başqa Əlimərdan bəy Topçubaşov idi, onu da vətəndən qaçırdılar. Bunlardan savayı doktor N.Nərimanov idi, onu da qazamata saldırıb bir böyük külfətini ac qoydurdular” (4, s.112).

Bütün bunları Çarlığın yalnız Türk ziyalılarını ölkədən didərgin salmağa məcbur etməklə deyil, eyni zamanda ruslaşdır-

Hacıbəyli də təbii olaraq doğma ana dilini Türk dili adlandırdığı halda (4, s.179), Sovetlər Birliyi dövründə olduğu kimi (xüsusilə 1936-cı ildən etibarən), müstəqilliyimizin bərpasından sonra da “Türk dili” anlayışı “Azərbaycan dili” kimi verilmişdir. Belə ki, Hacıbəylinin iki cildlik “Seçilmiş əsərləri”nin 2-ci cildinin izahlar bölməsində bu kimi qeyri-dəqiqiliyə yol verilmiş (4, s.419), eyni zamanda, ümumilikdə izahlar bölümü açıq aşkar müstəmləkə təfəkkürü ilə yazılmışdır...

qiliyə yol verilmiş (4, s.419), eyni zamanda, ümumilikdə izahlar bölümü açıq aşkar müstəmləkə təfəkkürü ilə yazılmışdır. Hər halda bu kitabın izahlar bölümündə Ə.Hüseynzadənin “qatı türkperəst”, Ə.Ağaoğlunun burjua əqidəli ictimai xadim, Ə.Topçubaşovun xırda burjua əqidəli ictimai xadim, ya da əks-inqilabçı adlandırılması qətiyyəti doğru deyildir (4, s.410-413).

Ümumilikdə, Hacıbəylinin ana dili məsələsi ilə bağlı mülahizələri doğru olub, daha çox orta yol tutmuşdur. Başqa sözlə, o, Osmanlı türkcəsini müdafiə etmədiyi kimi, Azərbaycan türkcəsini ruslaşdırılmağa qarşı çox sərt olmuşdur. Ona görə bə-

bəy Hüseynzadə cənabları dəfələrlə qəti surətdə elan etmişlər ki, Türk dilində “hansı ki”, “hansılar ki” sözü yoxdur. Mən də deyirəm ki, bu sözü tərcümə üsullə dərər verən müəllimlər, rusun “kotoryy” kəlməsini tərcümə etmək üçün özlərindən çıxarıblar; onun istemali dil üçün lüzumsuz bir ağırlıqdır” (5, s.210).

O, 1917-ci ildə “Doğru söz” qəzetində yazdığı “Dil davası” məqaləsində də ana dilimizin Türk dili olduğu halda, onu yad dillərdən, xüsusilə də rus dilindən aşağı tutmağın və əcnəbi sözlərlə korlamağın əleyhinə çıxmışdır: “Əlqissə, yazılar hamısı türkcə yazılmalıdır ki, oxuyanlar hamısı başa düşsün.

maq, xristianlaşdırmaq (6, s.522) siyasəti ilə də əlaqələndirən Hacıbəyliyə görə bundan əsas nıcat yolu yenə də Qafqaz müsəlmanlarının milli təşkilatlarını yaradıb ciddi bir siyasi qüvvəyə çevrilməklə bağlıdır. Üzeyir bəyə görə Qafqaz müsəlmanlarının yolunda ümumi və təkrarçı sözləri bir kənara qoyub işə (milli ruhlu siyasi təşkilatlar yaratmağa) başlayarkən də, əvvəlcə fildən deyil, siçan düzəltməkdən başlaymaq lazımdır (4, s.56). Onun fikrincə, milli təşkilatlar ərsəyə gətirmək üçün də ilk növbədə, dini radikalıqdan və rusperəstlikdən uzaq milli başçılar, milli tətəkkürlü ziyalılar olmalıdır.